Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 004

RAQAMLI MODERNIZATSIYA SHAROITIDA SHAXS AVTONOMIYASINING IJTIMOIY-FALSAFIY CHEGARALARI

Yulduzxon Shokirjon qizi Yunusova*
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
✉ conffsu2023@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada raqamli vositachilik sharoitidagi shaxs avtonomiyasi tahlil qilinadi. Rozilik, tushunish, muqobil tanlov va amaliy nazorat bir-biridan farqlanadi. Texnik qulaylikni mustaqillikning yetarli sharti deb olish tanqid etiladi. Asoslantirish, e’tiroz va muqobil xizmat yo‘liga doir mezonlar ishlab chiqiladi. Natijalar raqamli modernizatsiyani normativ baholashga yo‘naltiriladi.

Kalit so‘zlar

raqamli modernizatsiya, avtonomiya, rozilik, algoritmik boshqaruv, maxfiylik, e’tiroz, javobgarlik.

DOI: 10.5281/zenodo.23880894

KIRISH

Raqamli xizmatdan foydalanishning qulayligi shaxsning mustaqil tanlovi bilan aynan bir narsa emas. Tez bajariladigan amal foydalanuvchi uchun tushunarsiz shartlarga bog‘liq bo‘lishi yoki undan voz kechishning amaliy yo‘li mavjud bo‘lmasligi mumkin. Mazkur maqola ana shu konseptual tafovutni raqamli modernizatsiyaning ijtimoiy-falsafiy muammosi sifatida o‘rganadi. Asosiy savol texnologiya shaxsga qanday imkoniyat berganidangina emas, ushbu imkoniyatdan foydalanish qoidalarini kim belgilashi va ularni qanday muhokama qilish mumkinligidan ham iborat. M.Rahmatullayev kibermakonda shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash va ijtimoiy nazorat munosabatini yoritadi [1]. A.Lutfullayev raqamli ma’naviy tarbiyaning konseptual-falsafiy asoslarini muhokama qiladi [2]. Ushbu yo‘nalishlar ma’lumot xavfsizligi va shaxsning qadriyatli faoliyatini birga ko‘rish zaruratini ochadi. Mazkur maqola esa avtonomiyani faqat foydalanuvchining ehtiyotkorligi yoki axborot savodxonligi bilan cheklamaydi. Tanlov arxitekturasi, muqobil yo‘l va tashkilotning javobgarligi ham tahlil predmetiga kiritiladi.

Avtonomiya maqolada shaxsning o‘z harakati uchun asos shakllantirishi, taqdim etilgan imkoniyatlarni tanqidiy baholashi va qarorini qayta ko‘rishi mumkin bo‘lgan munosabat sifatida talqin qilinadi. U barcha tashqi ta’sirdan mutlaq xoli bo‘lishni anglatmaydi. Boshqalarning maslahati, texnik yordam yoki tavsiya mustaqil faoliyatga ko‘maklashishi mumkin. Muammo ta’sirning mavjudligida emas, uning yashirinligi, muqobilsizligi yoki unga e’tiroz bildirishning imkonsizligida yuzaga keladigan normativ cheklovlardadir.

Tadqiqotning maqsadi rozilik, tushunish, muqobil tanlov va qaror ustidan amaliy nazoratni farqlash orqali raqamli avtonomiyaning chegaralarini asoslashdir. Asosiy tezisga ko‘ra, tugmani bosish yoki xizmatdan foydalanishni davom ettirish mustaqil rozilikning barcha shartlarini isbotlamaydi. Mazmunli avtonomiya qarorning shartlarini anglash va zarur holatda ularga qarshi harakat qilish imkonini ham talab qiladi. Ushbu tezis O‘zbekistondagi xizmatlarning hozirgi holatiga baho emas, ularni normativ tahlil qilishning taklif etilayotgan asosidir. V.A.Emelin texnologiyalarni identiklik transformatsiyasi bilan bog‘liq holda tahlil qiladi [3]. K. S. Arutyunyan axborot jamiyatida ongni boshqarish masalasiga ijtimoiy-falsafiy yondashadi [4]. Mazkur manbalar texnologiyani faqat tashqi asbob sifatida emas, insonning o‘zini va muhitni tushunishiga daxldor vosita sifatida

muhokama qilishga imkon beradi. Biroq bundan texnologiya shaxsning barcha qarorini mutlaq belgilaydi, degan deterministik xulosa kelib chiqmaydi. Maqola vositachilikni ta’sirning murakkab sharti deb oladi, uni to‘liq sababga aylantirmaydi. K.Yeung algoritmik tartibga solishni tanqidiy tahlil qiladi [5]. Ushbu yondashuvdan maqola oladigan savol boshqaruvning qaysi bosqichida ma’lumot yig‘ilishi, baholash va xulqni yo‘naltirish amalga oshirilayotganiga tegishli. Foydalanuvchi oxirgi tanlovni o‘zi qilgan bo‘lsa ham, ko‘rinadigan variantlar doirasi qanday shakllangani ahamiyatsiz bo‘lib qolmaydi. Shuning uchun formal tanlov erkinligi bilan tanlov shartlariga ta’sir qilish imkoniyati analitik jihatdan ajratiladi. C.Véliz algoritmlarni axloqiy agent deb talqin qilishga qarshi argument beradi [6]. Mazkur pozitsiya avtomatlashtirilgan qaror uchun javobgarlikni texnik tizimga yuklab qo‘yishning chegaralarini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada algoritm qaror ishlab chiqishda qatnashishi bilan uning axloqiy javobgarlik subyekti bo‘lishi farqlanadi. Tashkilotning tizimni tanlash, maqsadini belgilash va natijasidan foydalanish mas’uliyati texnik murakkablik tufayli yo‘qolmaydi. Bu normativ xulosa konkret tizimning huquqiy javobgarligi haqidagi hukm emas. D.Susser rozilikka asoslangan maxfiylik tartibining chegaralarini tan olgan holda axborot berishning mustaqil qiymatini himoya qiladi [7]. B.-J. Koops maxfiylikni makonlar orqali konseptuallashtiradi [8]. Ushbu manbalar xabardor qilishni butunlay befoyda deb rad etish bilan uni yetarli himoya deb olish o‘rtasidagi muqobilni ochadi. Maqola maxfiylikni faqat sir saqlashga, avtonomiyani esa faqat shartga rozilik bildirishga qisqartirmaydi; ma’lumot ishlatiladigan munosabat va kontekst ham hisobga olinadi.

METODLAR

Tadqiqot konseptual tahlil, normativ qiyoslash va fikriy qarshi misollar usullari asosida olib borildi. Manbalar raqamli muhitdagi shaxs, algoritmik tartibga solish, rozilik va maxfiylik masalalarini farqli nuqtayi nazardan yoritgani uchun tanlandi. Ularning vazifasi texnologik xavflar ro‘yxatini yig‘ish emas, avtonomiyani baholashda qaysi tushunchalar bir-biriga noto‘g‘ri tenglashtirilishini aniqlashdir. Maqola dasturiy tizim auditi, kiberxavfsizlik testi yoki huquqiy maslahat sifatida taqdim etilmaydi.

Birinchi bosqichda rozilikning tashqi ifodasi bilan uning mazmuniy shartlari ajratildi. Tugma bosish qayd etilgan harakatni bildiradi; tushunish ma’lumotning anglanganligini; muqobil tanlov esa boshqa yo‘lning amaliy mavjudligini anglatadi. Nazorat qaror natijasiga ta’sir qilish yoki xatoni tuzatish imkoniga tegishlidir. Ushbu darajalar bir-biriga bog‘liq bo‘lsa-da, birining mavjudligi qolganlarini mantiqan isbotlamaydi. Tahlil aynan shu inferensial chegaralarni ko‘rsatishga qaratildi.

Ikkinchi bosqichda uchta fikriy xizmat vaziyati qiyoslandi. Birinchisida shartlar ko‘p, lekin tushunarsiz; ikkinchisida tushunarli, ammo rad etish xizmatdan butunlay ayrilish bilan teng; uchinchisida esa tushuntirish, muqobil yo‘l va qayta ko‘rish mavjud. Bu tasvirlar real platformalarga oid dalil emas. Ular formal rozilikning bir xil ko‘rinishi ortida turli avtonomiya shartlari yotishi mumkinligini ko‘rsatadi. Qarshi misol yordamida qulay interfeysning normativ yetarliligi sinovdan o‘tkaziladi.

Uchinchi bosqichda qaror zanjiri bo‘yicha javobgarlik tahlil qilindi: maqsad belgilash, ma’lumot tanlash, tizimdan foydalanish va natijani qayta ko‘rish ajratildi. Har bir bosqich uchun asos so‘rash imkoniyati ko‘rib chiqildi. Taklif etilgan mezonlar sonli xavf ballariga aylantirilmadi, chunki ularni hisoblash uchun empirik ma’lumot mavjud emas. Natijalarning maqomi normativ-konseptualdir; amaliy qo‘llanish tegishli tizim hujjatlari, foydalanuvchi tajribasi va qarorlar auditi bilan alohida tekshirilishi kerak.

NATIJALAR

Birinchi natija avtonomiyani faqat tanlovlar soni bilan baholashning yetarli emasligini asoslashdir. Ko‘plab variant mavjud bo‘lishi, biroq ularning farqi tushunarsiz yoki taqdim etilish tartibi manipulyativ bo‘lishi mumkin. Shu bois mazmunli tanlov uchun imkoniyatning borligi bilan uning shaxs tomonidan anglanishi ajratiladi. Maqola barcha tavsiyani manipulyatsiya deb atamaydi. Normativ farq tavsiyaning maqsadi, tushuntirilishi va undan mustaqil yo‘lni tanlash imkoniyati orqali tekshiriladi.

Ikkinchi natija rozilikni avtonomiyaning yagona manbai emas, shartlardan biri sifatida olishdir. Axborot berish hisobdorlik va jamoaviy nazorat uchun qiymatga ega bo‘lishi mumkin, hatto individual rozilik barcha yukni ko‘tara olmasa ham [7]. Shunday yondashuv foydalanuvchiga cheksiz hujjatni o‘qish mas’uliyatini yuklash bilan tashkilotning shaffoflik majburiyatini bekor qilish o‘rtasidagi noto‘g‘ri tanlovdan

chiqadi. Ma’lumot qisqa, tushunarli va vaziyatga aloqador bo‘lishi kerak, lekin uning mavjudligi boshqa himoyalarni almashtirmaydi.

Uchinchi natija e’tiroz bildirishni keyingi yordam xizmati emas, avtonomiyaning tarkibiy qismi sifatida talqin qilishdir. Shaxs qarorga faqat avval rozilik berish bilan emas, uning oqibatini bilgandan keyin ham munosabat bildira olishi zarur. Bu talab har bir qarorni cheksiz takror ko‘rib chiqishni anglatmaydi. U xato, noto‘g‘ri ma’lumot yoki asoslanmagan cheklov aniqlanganda mazmunli tuzatish yo‘li bo‘lishini talab qiladi. E’tiroz kanali faqat xabar qabul qilib, natijaga ta’sir qilmasa, uning normativ qiymati cheklangan bo‘ladi.

To‘rtinchi natija inson nazoratini rasmiy imzo bilan tenglashtirmaslikdir. Vélizning axloqiy agentlik haqidagi argumenti asosida javobgarlik tashkilot va vakolatli shaxslarning amaliy qarorlariga bog‘lanadi [6]. Nazorat qiluvchi xodim tushuntirish so‘rash, natijani rad etish yoki tuzatish vakolatiga ega bo‘lmasa, uning ishtiroki faqat tashqi belgi bo‘lib qolishi mumkin. Shunday qilib, avtonomiya foydalanuvchi tomonidagi tanlov bilan birga qaror chiqaruvchi tomonning hisobdorligi orqali ham himoya qilinadi.

Jadval avtonomiyani bitta rozilik belgisiga qisqartirmasdan tahlil qilish uchun tuzildi. Mezonlar bir-birini to‘ldiradi, lekin biridagi yuksak natija boshqasining butunlay yo‘qligini avtomatik qoplamaydi. Ular aniq platformaning bahosi emas, dalil bilan to‘ldirilishi kerak bo‘lgan savollar tizimidir.

1-jadval. Raqamli xizmatlarda avtonomiyani baholashning normativ mezonlari

O‘lcham	Talabning mazmuni	Tekshiruv savoli
Tushunarlilik	Muhim shart va sababni anglash	Foydalanuvchi nimaga rozi bo‘layotganini biladimi?
Muqobil tanlov	Amalda yaroqli boshqa yo‘l	Rad etish zarur xizmatdan butunlay ayrilishmi?
Kontekst	Ma’lumotni belgilangan maqsadda ishlatish	Keyingi foydalanish alohida asoslanganmi?
E’tiroz	Qaror va ma’lumotni savol ostiga qo‘yish	Noto‘g‘ri natijani tuzatish mumkinmi?
Inson nazorati	Natijani mazmunan qayta baholash	Nazorat qiluvchi real vakolatga egami?
Hisobdorlik	Mas’ul tomonning izoh va tuzatishi	Javobgarlik algoritm ortida yashirilmaganmi?

Muqobil yo‘lning mavjudligi uning amalda foydalanishga yaroqli ekanligini ham talab qiladi. Haddan tashqari qimmat, tushunarsiz yoki bajarib bo‘lmaydigan muqobil formal imkoniyat bo‘lib qolishi mumkin. Xuddi shuningdek, oddiy izoh tizimning barcha texnik tafsilotini ochish degani emas. Muhim narsa shaxs qaror uchun ahamiyatli sababni tushunishi va noto‘g‘ri holatni ko‘rsatishi mumkinligidir. Shaffoflikning darajasi maqsad va ta’sirga mos bo‘lishi kerak.

MUHOKAMA

Birinchi e’tiroz shaffoflik va tushuntirish texnik jihatdan murakkab yoki cheklangan bo‘lishi mumkinligidir. Maqola barcha kod va ma’lumotni ommaga ochishni universal talab sifatida qo‘ymaydi. Texnik tafsilot, qaror uchun ahamiyatli omil va mas’ul tashkilotning asoslantirishi farqlanadi. Shaxsga aynan nima sababdan muayyan natija chiqarilgani va qaysi ma’lumotni tuzatishi mumkinligi kerak bo‘lishi mumkin. To‘liq texnik oshkoralikning imkonsizligi mazmunli izohning barcha shakllarini rad etishga yetarli asos emas.

Ikkinchi e’tiroz muqobil xizmat yo‘llarini saqlash xarajatni oshirishi bilan bog‘liq. Bu real baholashni talab qiladigan muammo, ammo xarajatning o‘zi barcha muqobilni bekor qilish uchun avtomatik dalil emas. Qarordan ta’sirlangan manfaatning muhimligi va foydalanuvchining chetlanish darajasi hisobga olinishi kerak. Maqola har bir qulaylik uchun aynan bir xil alternativ tizim qurishni tavsiya etmaydi. Normativ talab muqobilsizlikning oqibatini asoslash va zarur xizmatlarda mazmunli kirish imkoniyatini saqlashdan iborat.

Uchinchi e’tiroz xavfsizlik va firibgarlikning oldini olish uchun ma’lumot yig‘ish zarur bo‘lishi mumkinligidir. Ushbu ehtiyoj avtonomiyaga zid deb oldindan rad etilmaydi. Tahlil maqsadning aniqligi, ma’lumot hajmining unga aloqadorligi, foydalanish chegarasi va qayta ko‘rish yo‘lini so‘raydi. Koopsning maxfiylik makonlari haqidagi yondashuvi kontekstlarning farqini hisobga olishga yordam beradi [8]. Bir vaziyatda maqbul bo‘lgan ma’lumot almashinuvi boshqa vaziyat uchun avtomatik ruxsat sifatida talqin qilinmasligi kerak.

Nihoyat, avtonomiyani himoya qilish shaxsni barcha xatodan saqlash bilan teng emas. Haddan tashqari paternalistik tartib mustaqil tanlovni toraytirishi mumkin. Maqola himoya va o‘z qarori uchun mas’uliyatni birga ko‘rishni taklif etadi. Asosiy masala shaxsning xato qilish imkonini butunlay yo‘qotish emas, unga noto‘g‘ri tasavvur yaratmaslik, muhim shartlarni yashirmaslik va xatoni tuzatishning asosli yo‘lini berishdir. Shu ma’noda avtonomiya texnologiyadan voz kechish emas, undan foydalanish munosabatini qayta tashkil etish mezonidir.

Raqamli modernizatsiyani o‘rganishda xizmat mavjudligi bilan undan mustaqil foydalanish shartlarini alohida tekshirish tavsiya etiladi. Rahmatullayevning ma’lumot himoyasi va nazorat haqidagi muhokamasi ushbu savolga mahalliy nazariy kirish beradi [1]. Kelgusi tadqiqot aniq xizmatning ma’lumot talablarini, tushuntirish shaklini va e’tiroz yo‘lini qiyoslashi mumkin. Mazkur maqola mavjud xizmatlarning qaysi biri bu mezonlarga javob berishini aniqlamaydi; bunday xulosa uchun xizmat hujjatlari va amaliy tajriba tekshirilishi zarur.

Raqamli savodxonlikni rivojlantirish ham faqat texnik tugmalarni bilish bilan cheklanmasligi kerak. Foydalanuvchi qanday ma’lumot zarur ekanini, qaysi shartni savol ostiga qo‘yishi va qayerdan asos so‘rashi mumkinligini tushunishi muhim. Lutfullayev muhokama qilgan qadriyatli tarbiya masalasi shu nuqtada avtonomiya bilan bog‘lanadi [2]. Biroq axborot savodxonligi tashkilotning mas’uliyatini foydalanuvchiga o‘tkazish uchun ishlatilmasligi lozim. Murakkab tizimni boshqarayotgan tomonning asoslantirish majburiyati saqlanib qoladi.

Tashkiliy tekshiruvda algoritmik natijaga inson tomonidan berilgan bahoning real vakolati o‘rganilishi mumkin. Xodim qarorni o‘zgartira oladimi, buning uchun qanday ma’lumotga ega va qaysi shartda qayta ko‘rish talab qilinadi? Yeungning algoritmik tartibga solish tahlili bu savollarni qaror zanjiri bo‘yicha ajratishga yordam beradi [5]. Tizimning tezligi yoki murakkabligi ushbu vakolatlarning mavjudligini o‘z-o‘zidan ko‘rsatmaydi. Shu sababli texnik tavsif va institutsional tartib birgalikda tahlil qilinishi kerak.

Tadqiqot natijalarini amaliyotga ko‘chirishda huquqiy talab, axloqiy tavsiya va texnik imkoniyatni farqlash zarur. Ushbu maqoladagi mezonlar falsafiy-normativ takliflardir; ular amaldagi qonunning mazmuni sifatida taqdim etilmaydi. Konkret xizmat bo‘yicha huquqiy xulosa chiqarish alohida normativ hujjatlar tahlilini talab qiladi. Bunday farqlash ilmiy ishning chegarasini aniqlashtiradi va falsafiy argumentni tekshirilmagan huquqiy da’voga aylantirib yuborishdan saqlaydi.

Maqolada foydalanuvchilar tajribasi bo‘yicha so‘rov, algoritm auditi yoki maxfiylik shartlarining tizimli korpusi tahlil qilinmagan. Shuning uchun muayyan xavfning tarqalishi yoki konkret xizmatning sifati haqida empirik baho berilmaydi. Taklif etilgan mezonlarning amaliy yaroqliligi ularni turli xizmatlarga qo‘llab, foydalanuvchi hamda tashkilot pozitsiyalarini qiyoslash orqali tekshirilishi kerak.

Nazariy cheklov avtonomiya haqidagi barcha falsafiy yondashuvlar qamrab olinmaganidadir. Maqola tushunish, muqobil yo‘l va e’tiroz imkoniyatiga urg‘u beradi. Boshqa tadqiqotlar hissiy qaramlik, e’tibor boshqaruvi yoki jamoaviy ma’lumot manfaatlarini chuqurroq yoritishi mumkin. Ushbu yo‘nalishlar mazkur natijani to‘ldirishi, ayrim mezonlarning chegarasini esa qayta ko‘rib chiqishga undashi mumkin.

XULOSA

Raqamli modernizatsiya sharoitida shaxs avtonomiyasining chegaralari texnologiyadan foydalanish yoki foydalanmaslikning oddiy qarama-qarshiligida emas, foydalanish munosabatlarining qanday tashkil etilganida namoyon bo‘ladi. Maqolada formal rozilik, mazmuniy tushunish, amaliy muqobil va qarorga e’tiroz bildirish imkoniyati farqlandi. Asosiy natija avtonomiyani foydalanuvchining yakka mas’uliyatidan chiqarib, tashkilotning asoslantirish va tuzatish majburiyatlari bilan bog‘lashdir. Texnik qulaylik mustaqillikka yordam berishi mumkin, ammo tushunarsiz yoki muqobilsiz tartibni avtomatik oqlamaydi. Algoritmning murakkabligi ham javobgarlikni yo‘qotmaydi; qarorning maqsadini belgilagan va undan foydalangan institut mazmunli izoh bera olishi kerak. Yangi O‘zbekiston modernizatsiyasini normativ tahlil qilish uchun maqola xizmat mavjudligi, kirish qulayligi va foydalanuvchi nazoratini alohida baholashni taklif etadi. Maxfiylikni himoya qilish axborot almashinuvini butunlay to‘xtatish emas, uning kontekst va maqsadga muvofiqligini asoslashdir. Ushbu mezonlar empirik tekshiruv o‘rnini bosmaydi, balki uning savollarini aniqlashtiradi. Shaxsning raqamli muhitdagi erkinligi ko‘p tugma yoki tez javob bilan emas, o‘ziga ta’sir qiladigan qarorni anglash, savol ostiga qo‘yish va zarur holatda qayta ko‘rib chiqishga erishish imkoniyati bilan baholanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev M. Kiber makonda shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va ijtimoiy nazorat. Tamaddun nuri, 1(76), 2026. (p. 9–11).

   DOI: 10.69691/1yjj5e08

2. Lutfullayev A. O‘zbekistonda raqamli ma’naviy tarbiyani rivojlantirishning konseptual-falsafiy asoslari. Tamaddun nuri, 7(82, 2-qism), 2026. (p. 3–7). DOI: 10.69691/7kb27075
3.] Емелин В. А. Технологии как фактор трансформации идентичности: становление HOMO TECHNOLOGICUS. Национальный психологический журнал, 1(21), 2016. (p. 9–18). DOI: 10.11621/npj.2016.0102
4.] Арутюнян К. С. Проблема управления сознанием в информационном обществе: социально-философский анализ. Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология, 3, 2020. (p. 438–447). DOI: 10.17072/2078-7898/2020-3-438-447

5. Yeung K. Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation. Regulation & Governance, 12(4), 2018. (p. 505–523). DOI: 10.1111/rego.12158
6. Véliz C. Moral Zombies: Why Algorithms Are Not Moral Agents. AI & Society, 36(2), 2021. (p. 487–497). DOI: 10.1007/s00146-021-01189-x
7. Susser D. Notice After Notice-and-Consent: Why Privacy Disclosures Are Valuable Even If Consent Frameworks Aren’t. Journal of Information Policy, 9, 2019. (p. 37–62). DOI: 10.5325/jinfopoli.9.2019.0037
8. Koops B.-J. Privacy Spaces. West Virginia Law Review, 121(2), 2018. (p. 611–665).